

.....

Fejős Zoltán

Esélyekről: elmélettel vagy anélkül

Nézetem szerint Niedermüller Péter tanulmánya alapvetően két szintre bontható, melyeket bizonyos mértékig az írás címe is megelőlegez. Egyrészt nagy teoretikus igénnyel és elkötelezettséggel a megismerés egy adott mezőjének "paradigmáit" veszi bonckés alá, másrészt egy manifesztumot fogalmaz meg, mely a kulturális antropológia magyarországi, kelet-európai "esélyeit" hivatott summázni. A tanulmány nyilvánvaló mondanivalója éppen az, hogy e két szint lényegileg összefügg; vagyis, a "paradigmákkal" kapcsolatban előadottakból szükségszerűen – szigorúbban fogalmazva: elméleti érvekkel alátámaszthatóan – következik a manifesztó. A magatartás tiszteletre méltó: első az elméleti alapvetés, melyből egy többé-kevésbé új vagy új utakon induló kutatási irányzat (akár tudománysszak: a saját társadalmat kutató antropológia) kibontakoztatása következik, sőt, kell hogy következzen. Az alábbiakban az elméleti bevezetőhöz fűzött néhány megjegyzés után azt szeretném kifejezni, hogy a tanulmánynak épp ez a kulcspontja az, amely erősen kétséges.

(*Teória*) Az elméleti kérdéseket taglaló részben Niedermüller Péter voltaképpen több tanulmány, kismonográfia témáját – nem bántó éllal mondom – zsúfolja egybe. Így kiindulásként a "hagyományos néprajztudomány" elméletét, metodikáját teszi kritika tárgyává. Ezt követően a kvalitatív társadalomtudomány előtérbe kerülését vizsgálja, majd bemutatja az antropológiai kultúraelmélet egyik, lehetséges, újabb változatát s az evvel összefüggésben álló kutatási gyakorlat néhány vonatkozását, majd ismerteti a mindennapi élet fogalmának, elsősorban a német társadalomtörténet-írásban tetten érhető két értelmezési irányzatát. Az elméleti fejtegetéseket a szerző – a jobb híján "posztmodern antropológiának" nevezett felfogások jegyében fogant – krédójával zárja, mely egyben a tanulmányból felsejlő manifesztum bázisát adja. A tanulmány nagy crényc, hogy rámutatott e csomópontokra, melyek egyenként is feltétlenül megérnék az önálló feldolgozást, bővebb kifejtést. Mint látható, Niedermüller Péter magasra tette a mércét, s a részenként

.....

is szinte alig áttekinthető kérdések szintézisére vállalkozott. Az egyes problémák elemzése között színvonalbeli különbségek vannak, részben nyilván azért, mert a szerző nem a részfejezetek aprólékos kimunkálására, hanem épp ezek szintetizálható víziójára törekedett. A szintetizáló igény mellett a kognitív antropológia, az interpretációs irányzat és a mindennapi élet társadalomtörténeti megközelítéséről írott részek biztos kézzel vetik meg az alapját egy-egy fontos téma kutatástörténeti szintézisének. Ezekre akár az (antropológiai) oktatásban, akár az adott irányzatok konkrét hazai kutatásokban való kamatoztatása érdekében nagy szükség lenne, s a tanulmány vonatkozó fejezetei ehhez kiváló kiindulópontot jelentenek. Nézzük azonban az elméleti alapvetés néhány – véleményem szerint – vitatható mozzanatát, s néhány további, a tanulmányhoz fűzhető kommentárt!

1. Niedermüller Péter bő teret szentel a Kelet-Európában gyakorolt néprajz kemény kritikájának. Írásának felépítéséből és hangvételéből egyértelműen kitetszik, hogy az általa "hagyományos néprajzi kutatásnak" nevezett eljárás szerinte összeegyeztethetetlen a "társadalomtudományok egy Magyarországon kevésbé ismert tartományának", vagyis az antropológiának a gyakorlatával. Kritikáját úgy fogalmazza meg, hogy az "nem egyedi teljesítményekre, hanem a néprajzi paradigmára irányul". A szerző ezzel kívánja indokolni, hogy a néprajzot tudományelméleti szempontból teszi mérlegre, s nem vesződik az egyes kutatási trendek, irányok eredményeinek fölmérésével. Míg egyfelől tehát tudatosan mellőzi a tudányszak "egyedi teljesítményeit", másfelől sajnálatos módon megfélekez az arról, hogy egy diszciplína kritikai értékelése csakis tudománytörténeti keretben hozhat meggyőző eredményeket. A történetiség szempontja kirívóan hiányzik ebből a konkrétumoktól elvonatkoztatott, elvont fejtegetésből. Ebből adódik, hogy az a "hagyományos néprajzi paradigma", amiről Niedermüller Péter beszél tértől és időtől függetlenül, mint egy fantáziakép lebeg előttünk. Véleményem szerint egy ilyen ahistorikus megközelítés zsákutcába vezet, mert ily módon nem azt rekonstruáljuk, ami, s amiért az egy adott korban, tudománytörténeti pillanatban értelmes kérdés volt, hanem ezt megkerülve csak például valamilyen végkifejlettel szembeni álláspontunkat fogalmazzuk meg. A szerző mellőzi annak bizonyítását is, hogy a kelet-európai néprajzban valóban csak egyetlen paradigma létezik, s ez ismét az elemzés történeti telenségével magyarázható. Az időtől való elvonatkoztatás, melyet aligha fogadhatunk el, együtt jár egy, a "térrel" kapcsolatos sajátos nagyvonalúság. A szerző minden közelebbi magyarázat nélkül, túl könnyedén beszél "kelet-európai néprajzról", s nyersen fogalmazva a német (pontosabban a tübingeni) kritikai mintát minden fenntartás nélkül ráhúzza a kelet-európai helyzetre. Nem kétkem, hogy sok hasonló vonást mutat a magyar, a lengyel, a cseh, a román, vagy akár a német, az orosz néprajz tudománytörténete, de a különböző nemzeti tradíciók között nyilvánvaló különbségek vannak. Ha a néprajz ideológiai szerepét vizsgáljuk, mely az 1960-as évek végén és a következő évtized elején a német kritika egyik fő célpontja volt, akkor az összehasonlító elemzés talán legfontosabb feladata az eltérő utak – melyek nem kizárólag hangsúlybeli különbségek – kimutatása lehetne. Hermann Rausinger is több helyütt utal rá, hogy a kutatás tárgyaként szereplő "népi kultúra" – legyen ez a fogalom mégoly pontatlan, ideológiai jellegű is – más társadalmi, politikai, ideológiai szerepet játszott Németországban, Közép-Európában vagy a Balkánon. Részletes elemzés tárgya lehetne az is, hogy mely országban, melyik úgynevezett nemzeti tudomány szegődött a két háború közötti nacionalizmus szolgáló leányává. Míg a német néprajz és a nemzetiszocializmus "egymásra találását" tanulmányok sora vizsgálja, addig Magyarországon – e ponton

.....

egyvetérthetünk Niedermüller Péterrel – elmaradt a korszak kritikai analízise; azonban szemben azzal, amit a szerző sugall, úgy vélem, a német és a magyar néprajz korántsem biztos, hogy azonos úton járt, mert Magyarországon például a történetírás bizonyos ideologizáló irányai és vállalkozásai sokkal inkább szolgáltak legitimációs funkciót, mint a néprajz. De ha a kutatási metodikát, témaválasztást, sőt a diszciplínán belül rendszeresen jelentkező újítási törekvéseket nézzük, akkor sem indokolt minden megszorítás, különbségtétel nélkül egy egységes, egysíkú "kelet-európai néprajzról" beszélni. A strukturális-funkcionalista antropológia vagy a szociológiai szemlélet hatása Lengyelországban például nyilvánvaló, s a magyar néprajz történeti irányzata jól kitapintható kutatási tradíció, mely aligha hinném, hogy pusztán "stilizált parasztismeret" közvetít, s ez jelzi a bausingeri kritika kritikátlan átvételének korlátait. Mindebből két konklúzió adódik: Egyrészt úgy érzem, hogy a "kelet-európai néprajz paradigmája" megfelelő tér- és időkoordináták hiányában elemzésre kevésbé alkalmas fogalom. Másrészt a szerzővel ellentétben sokkal jobban hangsúlyoznám a néprajzot illető német kritikai szemlélet sajátosan német jellegét. Vagyis azt, hogy a tübingeniek álláspontja sem független fellépésük körülményeitől, idejétől – a hatvanas-hetvenes évek fordulójától –, más szóval a speciális német tudomány- és ideológiatörténetétől.

2. Ha az "egyedi teljesítményektől" elvonatkoztatva igyekszünk véleményt alkotni egy szaktudomány milyenségéről, ingoványos talajra lépünk. Nem azt a vaskalapos véleményt akarom sugallani, hogy elméleti reflexiók helyett egyedül az anyaggyűjtés az üdvöztető dolog, s az "adatok", történjék bármi, jöjjön bármilyen újabb teória, adatok maradnak. Viszont úgy vélem, hogy egy tudománytörténeti, elméleti elemzés során meg kell különböztetni a kiemelkedő teljesítményeket és az átlagos "tömegtermelést". Benyomásom szerint Niedermüller Péter paradigmakritikája a tömegtermékek esetében talál célba, és a szerző megspórolja azt a fáradságos elemző munkát, mellyel a megcsontosodott, "önmagát reprodukáló" eljárásoktól a megfelelő tér- és időkoordináták közepette értékelhető alternatívákat, előrelépéseket, elmozdulásokat elválaszthatná. Írásából helyenként az olvasható ki, hogy a néprajzzal a haj valamikor a hatvanas években kezdődött, a "hagyományos paradigma" akkor vált túlhaladottá (s mára teljes anakronizmussá), ám másutt Hermann Bausinger nyomán határozottan leszögezi: "értelmetlen dolog a néprajz válságáról beszélni, mert ez a fogalmazás azt a benyomást kelti, mintha hosszú ideig minden rendben lett volna". Véleménye szerint "a hajok gyökerei részben ott találhatók, hogy a néprajz egy olyan tudományterületként definiálta magát, amely kizárólagosan egy meghatározott tárggyal foglalkozik". Túl azon, hogy ez az öndefiniálás nem minősíthető eleve tévűnek s időbeli folyamata elemzést igényel, a "népi kultúrára", a "hagyományra" rögzült eljárások mellett már évtizedek óta jelen vannak másféle kísérletek is. Van persze elavult néprajzi mintákat követő öncélú adathalmazozás is; e "paradigmával" szemben bizonyára jórészt helytálló a tanulmányban megfogalmazott kritika, azonban egy szakmát nem szerencsés csupán az átlagos, netán színvonalatlan termékei alapján minősíteni. A nemzetközi antropológiai kínálattal szemben persze szegényes a hazai felhozatal, de egy-egy ország néhány tucat, jó esetben pár száz kutatója aligha reprodukálhatja a külvilág színes palettáját. (Ugyanakkor ráhelyezheti e palettára saját színeit, s ez fontosabb is, mint a mintakövetés. Szeretném is hinni, hogy a lényeg nem a "lecke felmondása", hanem a saját színek markáns kikeverése.)

3. A dolgozatban a "kelet-európai néprajzzal" szemben zavaróan tiszta palástban lép színre az antropológia. Ez utóbbinak nincs "hagyományos paradigmája" (bár néhány burkolt célzás utal ilyesmi meglétére), jószívrrel csak néhány vonzó irányt mutató "jelene" van, s különösképpen az elméleti reflexiókat folyton termelő, egymás kommentárjain izmosodó "posztmodern" változata. Míg a mi tájékunkon elméletiszegény, kritikátlan, érdektelen témákkal bűbélődő néprajzosok tevékenykednek, akik ráadásul menthetetlenül csúfos ideológiai bonyodalmakba keverednek, addig a szomszéd kertjében (meta)teóriákkal felvértezett, a kutatási célokat és metodikát rendszeresen felülvizsgáló, a saját társadalom érdemi megismerését szolgáló, morális megfontoltsággal bíró kutatók gyülekeznek. Ezek "terepmunkára" készülődnek, amazok csak "gyűjtenek". Szándékosan – s lehet, kicsit igazságtalanul – sarkítom ennyire a két megközelítésnek a tanulmányból kiolvasható ellentétét. Nem egyszerűen arról van szó – ezzel Niedermüller Péter nyilvánvalóan tisztában van –, hogy mindkét területen különböző fzlésű, különböző habitust, elméletet követő és eltérő produktumokra képes kutatók működnek. Nem problémamentes azonban az amerikai kulturális antropológia bizonyos új, hatásában valóban az amerikai szakkutatáson jóval túlmutató fejleményeit saját tudománytörténeti, elméleti háttérétől elszakítani. Torz az a kép, amely az antropológiát csak a "társadalomtudomány kvalitatív fordulatától", a hermeneutikai szemlélet előretörésétől számítva, illetve csak annak fényében "tárlja föl". Megvannak az előzmények, s ezért legalább két szempontot feltétlenül hangsúlyozni kell. (Azt már csak zárójelben említtem, hogy a szerző által vonzó színben feltüntetett új kultúra fogalom sincs olyan hegemon helyzetben, mint ahogy az a szövegből érződik. Még az amerikai közegben sem, a britől, franciáról nem is beszélve. S ki mer nyilatkozni a többiről?)

a) Eltérő háttérük ellenére történetileg sokkal több érintkezési pont, kapcsolat vagy párhuzam van az európai néprajz és az antropológiai iskolák között, mint az a tanulmányból kitetszik. A kultúra fogalma, a kutatási módszerek fejlődése terén a különbségek mellett egyértelmű párhuzamok, ha tetszik, hasonló jellegű eredmények és zsákutcák (is) vannak. A kulturmorfológiai szemlélet, vagy a – ma túlzottnak tartott – múltbafordulás, tradícionáliszmus példának okáért korántsem a néprajz "privilegiuma".

b) A(z amerikai) kulturális antropológia elmúlt két-három évtizedben végbement fejlődése a korábbi állapotok, hagyományok fényében, sőt csakis annak vonatkozásában érthető igazán. Másként fogalmazva: a "posztmodern antropológia", akár a tudományszak mibenlétével kapcsolatos önkritikus megfontolások, az adatgyűjtésre, az elemzésre, az "írásra" vonatkozó teoretikus fölismerések, akár az antropológia társadalmi szerepét illető kérdések a korábbi (s persze a ma folyó) kutatások kontextusában érvényesek, mert – legalább is kiindulásként – a korábbi tradíciót veszik alapul. Ez a kétpólusú reflexív viszony azonban nálunk sajátosan egypólusúvá válik, mert hiányzik vagy csak töredékes a "klasszikus" (a "hagyományos"?) megoldások ismerete. Niedermüller Péter tanulmánya a néprajz-antropológia páros aszimmetrikus képével ezt az egypólusú viszonyt erősíti meg. Persze nem oda akarok eljutni, hogy az antropológia posztmodern kritikája s víziója helyett modern, vagy premodern teljesítményeivel illik előbb megismerkednünk – bár ebben a megállapításban tagadhatatlanul jó adag igazság rejlik. Van mit "fölfedezni", s az antropológia különböző irányzataiból (vagy az új társadalomtörténeti iskolákból) imponálóan sokat meríthet(ne) a saját társadalom vizsgálatára törekvő, bármely más diszciplína felől induló (kelet-európai) kutatók serege. A lehetséges minták közül a kognitív antropológia vagy a

szimbolikus elemzés terén az olvasó példaértékű áttekintést kap e törekvések mai helyzetéről. Mégis inkább azt hangsúlyoznám, hogy a nemzetközi antropológia tudománytörténetének helyi reprodukálása, "újraélése" nélkül is – melyre amúgy sincs mód – be lehet kapcsolódni annak áramába, de ez nem azt jelenti, hogy egy tisztátalan patakából átlép(het)ünk egy tisztavízű folyamba. Az pedig egy további kérdés, és csakis "egyedi teljesítmények" felmérésével (s nem kizárólag tudományelméleti fejtegetésekkel) lehet mérlegelni, hogy a ma sokak szemében meghatározónak számító hermeneutikai áramlat jobb, pontosabb, meggyőzőbb stb. antropológiai monográfiákhoz vezetett, mint amelyek a korábbi, a rivális teóriák jegyében születtek, születnek.

(*Manifestum*) Niedermüller Péter tanulmánya bevezetőjében ezt írja: "Szeretném nyilvánvalóvá tenni, hogy az antropológia ma már régen nem csupán egy, a »primitív« kultúrákat vizsgáló »ártatlan« diszciplína, nem az etnológia szinonimája, hanem a saját társadalom elemzésének sajátos dimenziókkal bíró módja." (90. o.) Eltekintve a lekezelő élű, a tanulmányhoz méltatlan szófordulatoktól – "nem csupán", "ártatlan diszciplína" –, nagyon sajnálom, hogy a szerző szűkre szabta a bizonyítási eljárást. Két szempontból is. Egyrészt, mint láttuk, tudományelméleti síkon mozogva a kvalitatív–interpretáló irányzat mellett érvel, de ez egyáltalán nincs különösebb összefüggésben azzal, hogy az antropológus hol tevékenykedik. Kérdéses és egy korábbi állapotot idealizál a "saját társadalom" terminus is. Ma az antropológusok zöme különböző okok miatt komplex társadalmakban dolgozik (annál is inkább, mert egyre fogynak a "primitívek" "távoli", "elzárt" szigetei – ha vannak még egyáltalán), s ez azt jelenti, hogy a "primitív"–"saját" dichotómia egyre inkább a kulturális, társadalmi különbségek fokozataiban oldódik fel. Nehéz, de talán szükségtelen is tiszta típusokat keresni. (A valóságban nagyon erős területi és tematikus specializálódás más kérdés.) A mai antropológia szempontjából különben is hol kezdődik a "saját társadalom"? Marokkó, Indonézia – ahol a mai pápa, Clifford Geertz dolgozik – az? Vagy a texasi Galveston, ahol egy másik "posztmodern guru", George Marcus az elit-dinasztiákat tanulmányozza? Tehát csak akkor beszélhetünk a saját társadalom vizsgálatáról, ha az antropológus ott kutat, ahol született, ahol szakmai ismereteit elsajátította? És Európában? Ha egy amerikai vagy brit ír Görögországról? És ha egy görög hasonló módszerekkel, nem? Meddő kérdések ezek akkor, amikor az antropológia (s más társadalomtudományok, humaniorák) határai elmosódnak. Az az "elemzési stratégia" pedig, amit Niedermüller Péter magáénak vall, éppúgy alkalmazható Bali és Izland szigetén – hogy csak két, általa idézett támpontra utaljak – s a Csendes-óceáni szigetvilág bármelyik eldugott (van ilyen?) pontján is. De feltehető egy másik, az eddigiekhez képest sokkal pragmatikusabb kérdés, melynek segítségével szeretném másik hiányérzetemet megfogalmazni: Vannak-e olyan módszerek, megközelítési eljárások, témaválasztások, elemzések, melyek elsősorban az "itt és most", vagyis az Európában (sőt, már Közép- és Kelet-Európában) ma kutató antropológusok és úgynevezett európai etnológusok között használatosak? Miért éppen azokról nem beszélünk, akik közöttünk – "európai bennszülöttek" között – működnek? Mit, s hogyan kérdeznek ők, milyen válaszokat adnak? Az eddigi művek mit sugallanak, miben ad(hat)nak mást a különböző antropológiai megközelítések a szociológiai, politológiai (de akár az újabb néprajzi) munkákhoz képest? Továbbá, melyek azok a csomópontok, amelyek saját társadalomtörténeti fejlődésünkből származnak, s az egyebütt folyó antropológiai munkákkal szemben sajátos kérdéseket, problémákat jelenthetnek? Ha valóban kíváncsiak vagyunk "a kulturális antropológia lehetőségeire" Kelet-Európában,

.....

érdemes szövegre támaszkodni a kapukat, és minél több utat látókörünkbe vonni. Annál is inkább, mert bármely elmélet nyomán húzzuk is meg érdeklődésünk nyomvonalát (ahogy Niedermüller Péter egy lehetséges irányban megteszi), nem sokáig várhatunk annak kijelölésével, hogy mit is fogunk vizsgálni, mire fogjuk "elemzési stratégiánkat" használni. Ebből a szempontból a tanulmány csak általánosságokat mond: a "kulturális formák és kulturális jelenségek", a szociokulturális szerveződés bizonyos jelenségei "mögött rejtőző, e jelenségeken keresztül megnyilvánuló szimbolikus struktúrák" kibontását ígéri; vagyis a szimbolikus elemzési eljárást emeli ki, mely nálunk valóban gyermekcipőben jár. De konkrétabb példaként mindössze a "szimbolikus kizárás" jelenségének kutathatóságát kapjuk. Persze, a szerző nem is arra vállalkozott, hogy disszertációtémákat, tanulmánylehetőségeket villantson föl, de "esélyekről", "lehetőségekről" aligha lehet csupán egy elméleti perspektíva steril felvázolásával beszélni.

Az elmondottakon gondolkodva került a kezembe Edward Shils egy régebbi tanulmánya, melyben a következő megjegyzés olvasható: "Ma a szociológusok növekvő számuk és konjunktúrájuk ellenére egy kedvetlen osztályt alkotnak. A respektált tudományok körén kívül érzik magukat, és nagyon szeretnének belülré kerülni. Felemelkedésükhöz »egy elméletet« keresnek, mely kikényszeríti majd általános elismerésüket. Ugyanakkor a szociológián belül figyelmet keltő elméleteket nagyon nehéz megérteni, és még nehezebb a tapasztalatból ismert világ megértésére felhasználni. Különösen nehéz és valószínűleg lehetetlen alkalmazni őket oly módon, miként ma a szociológusok hiszik, hogy egy tudományos elméletet használni kell" (*British Journal of Sociology*, 1957. 144–145). Mint minden analógia, úgy ez is sántít, de ha a szociológusok helyett antropológusokat mondanék, akiket egyébként sem magas társadalmi presztízsük hanyatlását érzékelő néprajzások figyelnek árgus szemekkel, az alaphelyzet kísértetiesen hasonló. Ha pedig a "nagy szociológiai elmélet" víziója helyett a korának megfelelő kifinomult reflexiók dömpingjére gondolunk, ma sem lehetünk elégedettek a teóriák helyzetével s kiválóképp ígéreteivel. A ("posztmodern") antropológia részben azért lett nagyobb presztízsű, mert elméletek tág konglomerátumaként jelenik meg. Niedermüller Péter kommentárjaival a hermeneutikai irányzat előnyeit ecseteli. Hogy a magyar közelmúlt vagy jelen valóságát ennek segítségével hogyan lehet megragadni, kutatások hiányában egyelőre nyitott kérdés. De nem hiszem, hogy túl sok múlik azon, vajon mit állítunk a kognitív antropológiáról vagy a mindennapi élet fogalmának bármely koncepciójáról úgy általában: ez a szóban forgó irányzatok értelmezéséhez tartozik. Az intézményi, szakmai-hatalmi viszonyoktól azonban lehetetlen elvonatkoztatni, ha "esélyekről" beszélünk. Vagyis, az igen széles skálán futó antropológiai kutatásokból kiemelt bármely irányzat mellett felsorakoztatható elméleti érvek alig vagy egyáltalán nem állnak összefüggésben az antropológia hazai bevezethetőségével, netán intézményesíthetőségével. Tudjuk, hogy milyen nehézségek árán alakult meg Magyarországon az eddigi egyetlen társadalomtörténeti tanszék. De ebben semmilyen szerepet nem játszott az, hogy a szervezők mely iskola–iskolák mellett kötelezték el magukat. Ahhoz, hogy legyen "saját társadalomantropológiája", meg kell teremteni annak művelési feltételeit, kereteit. Paradigmák ide, paradigmák oda, ez bizony a "tudománypolitikai" manőverek terepe. Fórumok birtokában pedig már csak idő és az irányzatokkal kapcsolatos kellő tolerancia kérdése, hogy az elmosódott társadalomtudományi határokon keresztül kavargó paradigmák hogyan érvényesülnek és öltenek testet: hol, mikor, melyik.